

Мак Т.Ф.

Криворізький державний педагогічний університет

ЕПОХА ВІДРОДЖЕННЯ ЯК ПРОДОВЖЕННЯ СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ. ПЕРЕДУМОВИ ТА ПРОЯВИ

У статті розглянуто етап розвитку Середньовіччя, який є завершальним і водночас виразним проявом тенденцій, що накопичувались протягом століть з початку формування середньовічної Західноєвропейської цивілізації.

Визначено, що дискусії щодо періодизації історії Середньовіччя, сутності феодалізму дозволяють науковцям все ж дійти згоди, що XI ст. було рубіжним в розвитку Західноєвропейської цивілізації. В наступні століття досить швидко почали проявлятися нові явища і процеси середньовіччя, сформувались нові соціальні страти, способи існування та мислення. В статті розглянуто передумови та особливості нового історичного періоду, які були як успадковані від античності, так і сформовані вже на етапі середньовіччя. Оскільки визначено, що прояви нових тенденцій мають регіональні особливості, передусім увагу звернено на регіон, де нові явища проявились раніше, а саме на середньовічну Італію.

В статті з'ясовано, що поява середньовічних університетів напряду пов'язана з виникненням середньовічних міст. Осмислена роль містян в середньовічному суспільстві, що мало могли послуговуватись старим досвідом, конче потребували нових знань, фіксації набутих. Античний спадок так само був затребуваний в нових умовах. Цікавість до знань, можливостей людини, меж її діяльності приводить до ствердження антропоцентризму як основної ознаки часу, гуманізму як основної ідеології. Раціоналізм перемагає, але християнство не було відкинуто. Ця ідеологія чимало сприяла ствердженню саме особистісного в людині. В статті підкреслено якими є основні риси нової ідеологічної течії завершального етапу середньовіччя – гуманізму.

Досліджено, що сам термін Відродження, яким означений історичний час на завершальному етапі Середньовіччя, не відповідає сповна сутності історичних процесів. І саме так продовжує маркуватись вся сукупність інколи парадоксальних поєднань сталих і нових тенденцій історичного розвитку спільнот Західної Європи. При цьому виразно проявляються всі регіональні особливості Відродження, яке є спільним часом для всієї цивілізації і водночас містить часові і сутнісні історичні відмінності.

Ключові слова: середньовіччя, Відродження, цивілізація, передумови, середньовічне місто, ідеологія, гуманізм.

Постановка проблеми. Історія Західноєвропейської цивілізації традиційно розглядається лінійно. Це детермінує дотримання логіки нерозривності цінносних цивілізаційних орієнтирів, навіть на тих етапах, де вони проявляються дискретно. Вочевидь, що практичне поєднання традицій античності та середньовічних тенденцій відбувалось протягом всього середньовічного періоду, але усвідомлення цього сучасниками активно відбувалось на завершальному етапі, саме тоді, коли ствердились нові тенденції розвитку і відбулись ментальні зрушення. Аналіз передумов, що привели до сплеску проявів епохи Відродження та регіональних відмінностей, передусім в тому регіоні, де вперше проявились риси нової епохи, є необхідним для розуміння особливого поєднання тенденцій розвитку західноєвропейської цивілізації на етапі завершення середньовіччя.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

Терміни, створені європейцями для означення періодів та явищ всесвітньої історії часто є образними. Так, термін Відродження зустрічається в XVI столітті в італійських авторів. Він отримав широке розповсюдження завдяки відомій праці Дж. Вазарі «Життєписи найславетніших художників, скульпторів та архітекторів», виданої вперше у 1550 р. [5]. Архітектор, живописець, історик мистецтв XVI ст., Вазарі вводить цей термін в історію мистецтв для зазначення історичної епохи, його зміст означає «відродження старовини». Сучасні дослідники продовжують послуговуватись цим терміном, в тому числі і в Україні, він є ужитковим в сучасних підручниках з історії середньовіччя, наукових розвідках (В. Балух, В. Коцур) [2; 3]. Цим терміном означений період європейської історії XIV–XVI ст.

В той же час в історії середньовіччя є межа, хронологічна віха, яка залишилась без образного символу, але яку виокремлювали і зарубіжні дослідники минулого століття (М. Блок, Ж. Дюбі), і підтримали українські вчені ХХІ століття (Ю. Павленко). Близько 1000 року в Західній Європі в основних рисах виокремилась система, що була названа феодальною [4]. В процес формування феодальних порядків активно включилась церква, яка сама перетворюється на великого феодала. Домінування юридично-правової установки в культурних традиціях Західної Європи і самій західній гілці християнства надало більш раціоналістичний, ніж у православного християнства, характер. На початку середньовіччя інтенсивно відбувалось злиття римського права та християнства. Ю. Павленко стверджує, що захід «інтерпретував християнство у правничо-раціоналістичному дусі, зводячи категорію гріха до юридичних понять злочину і кари» [9, с. 305]. Зокрема, поняття «юридична особа», що виникає ще в античності, поглиблюється із розповсюдженням християнства. Вплив античних традицій стає виразною реальністю.

Ніл Фергюсон, уточнюючи поняття «Західна цивілізація», зазначає, що «Захід» – це не просто географічний термін. Він є набором норм, моделей поведінки та інституцій, межі яких надзвичайно розмиті» [10, с. 50]. І ще одне питання від британського історика є надзвичайно важливим – чому одна цивілізація перевершила обмеження, які стримували решту цивілізацій [10, с. 26–27]. В контексті середньовічного часу – чим зумовлений вихід середньовічної Західноєвропейської цивілізації з-під контролю церкви, розповсюдження гуманістичних ідей, їх нестримний прояв в різних сферах. Чи відбувалось формування основних тенденцій феодалізму у всіх регіонах рівномірно, а значить всі процеси протягом середньовіччя відбувались синхронно? Джузеппе Альбертоні підкреслює, що багато істориків ставили під сумнів цей факт [1, с. 149]. Але існують явища, що мали місце в межах всієї цивілізації, вели до споріднених наслідків, водночас в конкретних регіонах мали виразний різнобічний прояв, передумови, що привели до формування завершального етапу, пов'язані з особливостями розвитку регіонів Західної Європи в перший період середньовіччя.

Постановка завдання. Завершальний етап розвитку середньовіччя має свій темп і прояви. Потребують відстеження причини, що привели аграрну в першому періоді середньовіччя цивілізацію Західної Європи до вагомих зрушень після

ХІ століття в усіх сферах життя і до формування нових тенденцій розвитку з урахуванням регіональних особливостей.

Виклад основного матеріалу. Формування прав феодалів, що пов'язані з власністю, ствердження особистісного в людині, економічний розвиток, що був досягнутий Західною Європою до середини ХІ ст. вели до появи нових явищ в середньовічному суспільстві. «Після Тисячного року життя в Європі відроджується. Сільська місцевість починає виробляти більше продуктів, населення зростає, міста стають активними торговими центрами, в яких розвивається грошова економіка, кругообіг ідей і людей стає інтенсивним» [7, с. 196]. Отже, поява середньовічного міста є важливим явищем нового етапу. Дослідники підкреслюють, що крім загальних проблем, що стосуються походження та сутності середньовічного міста, мають місце ще й регіональні особливості [6, с. 170–171]. Саме італійські міста рано проявились як нове середовище. При цьому якщо Франція розглядалась істориками як територія формування класичних феодальних порядків, то Італія в першому періоді не відзначалась всіма рисами феодального суспільства.

Італія стала тим регіоном, де співпали сильні та слабкі сторони феодалізму, зіграв свою роль географічний чинник і, безумовно, найбільш виразно проявився античний спадок. Отже, якщо Відродження це етап, характерний для всієї Західної Європи, але розпочався саме в Італії і саме там мають місце прояви всіх тенденцій – регіон привертає найбільшу увагу.

В Італії в середньовіччя рано з'являються великі торговельні міста. Одна з класичних теорій походження середньовічних міст видається доволі логічною. В умовах розвитку вотчинного господарства сприятливий клімат є додатковим важелем. Поява зацікавленого власника як наслідок розвитку феодальних стосунків, в основі формування яких в свою чергу закладено розвиток приватної власності на землю – таким є ланцюжок, що приводить до появи нової фігури середньовічного суспільства – середньовічного містянина. Кількість виробленого продукту в процесі ствердження феодальної системи збільшується; вже в умовах вотчини з'являється можливість відокремлення ремісників від землеробів, і, врешті решт, виникають окремі поселення ремісників – середньовічні міста. Сприятливе оточуюче сільськогосподарське середовище і можливість користування старими римськими торговельними шляхами, що давала можливість відновити

торгівлю зі східними країнами і вести в значних обсягах торгівлю з іншою Європою (золото, масла тощо), чим не могли скористатись в інших регіонах Західної Європи – так поступово проявлялись переваги Апеннінського півострова в нових історичних умовах. Як підкреслює Ж. Дюбі, «треба мати на увазі саме монетну перевагу італійських міст, бо вона позначилась на далекому наслідку хрестових походів. Походи знаходили мало рицарів у цьому регіоні світу, але краї поживались дух підприємництва... В XI ст., тільки-но побожна шанобливість християн Заходу обернулася до Єрусалиму, в морських містах Італії заходжувалися будувати кораблі, щоб перевозити до Гробу Христового перші партії паломників. Паломники самі оплачували своє перевезення» [6, с. 170]. Водночас поява нових соціальних груп, ремісників, купців як стверджував Марк Блок, приводить до змін у суспільній свідомості в цілому. З кінця XI століття група ремісників та група купців стали набагато чисельнішими, вони були більш необхідними суспільству, це стверджувало їх становище в соціумі. Зміцнення становища купецтва, що народжувалось в суспільстві, де торгували мало, призвело до змін у соціальних цінностях [4, с. 87].

До XII ст. багато міст Італії стали самостійними республіками. Особливі можливості, які склалися на Апеннінському півострові для італійських міст робили їх майже від виникнення незалежними фінансово, звичка населення жити в правовому полі посилювала перспективи зберегти незалежність – і фінансову, і політичну. Міське населення Італії, таким чином, не було зацікавлено в політичному об'єднанні країни. А це в свою чергу посилювало розмаїття проявів нових тенденцій в житті при всій спільності похідних чинників. Міста в інших частинах західної Європи ставали союзниками короля. Але в Італії цього не сталося: причина в своєрідному економічному розвитку. Італійські міста не тільки втягували у виробництво оточуючий простір, але, як зазначено, торгували з усією Європою, прибутки були шаленими, і міста не потребували захисту – феодалі не були такими заможними, щоб заважати розвитку міст. Отже, середньовічні міста, які як явище виникали по всій Західній Європі, в Італії мали свої переваги.

З розвитком міст пов'язана поява важливого суспільного явища. Воно передусім, начебто, торкається інтелектуального життя середньовічної Європи. Але оскільки породжене воно запитами нового суспільного стану, який відігравав все більш вагомий роль, явище це також стало багато-

значним. Йдеться про появу середньовічних університетів. Населення міст, яке поривало з традиціоналістською общинною свідомістю, яке не могло скористатись досвідом пращурів в своєму повсякденному житті, потребувало дослідного знання. І не дивлячись на домінування церкви в ідеологічній сфері, накопичення знань відбувалось. Буржуазія, в силу того, як вона займалась лихварськими, банківськими справами потребувала чималих знань з природознавчих наук, математики; оформлення угод потребувало юридичних знань. При цьому бюргери починають підтримувати людей розумової праці, послуг яких потребували – юристів, лікарів, вчителів. Школи, які могли б задовольнити потреби в різноманітних знаннях зростають, і на базі особливо відомих на той час (наприкінці XI – у XII ст.) утворюються університети. Саме в Італії університети стали першими розповсюджувачами актуальних знань. «В нових кузнях культури, університетах, вдаються до вивчення світу: фізики і механічних мистецтв, щоб подивитися на людину і на світ по-іншому, знайти нарешті гармонію через істину» [7, с. 199].

Отже, в Італії феодалі не могли перешкоджати розвитку міст, а кліматичний та географічний чинники використовувались містянами доволі результативно. Все це сприяло змінам у свідомості середньовічної людини. Важливим напрямом Відродження стала нова ідейна течія – гуманізм. Характерною ознакою гуманізму було висування на перший план етики – науки про людину та його покликання, антропоцентризм на противагу геоцентризму філософії попередньої епохи. Ідеалом гуманістів була всебічно розвинута, морально досконала особистість, що живе в гармонії з природою. Нова ідейна течія зародилась наприкінці XIV ст. в Італії, і тому є пояснення. Як зазначає Ж. Дюбі: «Ті, хто домогся ліпшого успіху, силкуються позбутися безкультур'я... І все ж у Франції наприкінці XIII ст. всі буржуа залишаються неотесами. Але не в Італії – справжній країні міст» [6, с. 170]. Невипадково появу нових ідеалів пов'язують з містянами, і розвиткові Італії в цей період приділяють особливу увагу. Розвиток міст Італії привів до утворення нової категорії населення. Великі кошти і знання, які набували представники цієї групи давали можливість оцінити культурні коштовності, зусилля людей розумової праці. З цими чинниками пов'язано виникнення нової концепції істинної шляхетності як результату зусиль особистості, його особистісна якість, а не ознака родовитості.

Ми маємо ситуацію, коли терміни ранньомодерної доби можуть зіграти з нами злий жарт. Все, що визрівало протягом середньовіччя – проявилось в останні його століття, стало проявом гуманізму саме як цікавості до людини (і саме християнство, його ствердження, зіграло тут не останню роль), антропоцентризму, раціоналізму та жаги до пізнання реального світу. Що означає термін Відродження? – відродження латини передусім, яка б допомогла відродити необхідні знання, накопичені з античності. Але середньовічний європейець був вже далеко попереду у своїх надбаннях.

Нові явища проявляються передусім в Італії, саме тому що більшість чинників співпали саме на Апеннінському півострові, але стали ознакою часу кінця середньовіччя по всій Західній Європі, оскільки вели до головних змін – змін у свідомості. Цінності виживання замінювались іншими, цінностями розвитку. Саме тому почали поцінюватись витвори мистецтва, з'являлись меценати, що готові були підтримувати митців. Античний спадок тільки одна з передумов, що сприяла прояву нових процесів у розвитку цивілізації, решту середньовічні європейці сформували протягом століть середньовічної історії. Середньовічне місто, як осередок самоуправління, ствердження індивідуалізму в економічній, фінансовій сферах викликало до життя необхідність розвитку освіти. Весь досвід сприяв формуванню критичного мислення у значної кількості людей, появі нових потреб і самореалізації.

Провідником раннього італійського гуманізму вважають Данте Аліґ'єрі (1265–1321). Його твір «Божественна комедія» містить новий виклад божественного і людського. Народився поет у Флоренції. Одним з перших представників літератури Відродження справедливо вважається Франческо Петрарка (1304–1374). Індивідуалізм, тонко проявлений у його віршованих творах – риса нової епохи. Походить автор з флорентійської родини. Флорентійцем був і Джованні Бокаччо (1313–1375 рр.), творець ренесансної новели. Видатні скульптори Донателло, Брунелески – флорентійці [11]. Саме Флоренція, Мілан, Венеція стали центрами на початку поширення гуманістичного руху, далі тенденцію підхоплюють Феррара, Мантуя, Болонья.

Поліпшення фінансових можливостей жителів міст, нові ідеї розвитку суспільства приводять до появи такого явища в житті північноіталійських міст як меценатство. Маючи можливості розвитку, меценати шукали способи прикрасити життя навколо себе, прагнули комфорту та естетичного задоволення. Це створювало попит на працю

талановитих скульпторів, архітекторів, митців різних сфер. Забудови італійських міст, розписи будівель – часто доручалось найталановитішим людям, які в свою чергу отримували можливості прояву свого таланту, не замислюючись над побутовими речами. Відомими меценатами стали вихідці з родини Медичі з Флоренції [8].

Концентрація саме в містах Апеннінського півострову митців, творчих людей у різних сферах само по собі свідчить, що саме в Італії були на той час найкращі умови для реалізації. Попит, який був створений мешканцями середньовічних міст, наявність саме на Апеннінах тих прикладів високого рівня культурних досягнень, що зберіглися, зокрема і завдяки клірикам як найбільш освіченій верстві суспільств з початку середньовіччя, всі ці умови сприяли швидкому опануванню необхідного досвіду і новим мистецьким досягненням.

Тобто кожен з тих, хто населяв місто, особисто прагнув і досягав результату, який він сам запрограмував, докладаючи при цьому чимало зусиль, і не тільки в сфері виробництва, що було головною функцією міст при їх появі, а й в розумовій сфері. Чим більше накопичувалось знань в суспільній свідомості, тим більшою була в них потреба, і розширення світогляду за цих умов неминуче. Отже, викликаються до життя не тільки нові види діяльності людини, а і в кожній людині проявляються різнобічні здібності, інколи в досить різних сферах.

Італія не мала державності наприкінці середньовіччя, що безумовно створювало ризики, зважаючи на політичні тенденції. Але з іншого боку не мала тих утисків, які породжувало феодальне суспільство. Відсутність великих феодалів, ранній розвиток міст вели до появи багатьох ідей, які ніхто не спроможний був контролювати.

Так, поява механічного годинника сприяла раціоналізації ремісничого виробництва на основі врахування часу, який так почали поцінювати середньовічні виробники, а це була необхідність для здійснення тих чи інших виробничих операцій, впровадженню спеціалізації й кооперування праці. Поява пороку дорівнює революції в військовій справі та військово-промислового виробництві. Нарешті, поява книгодрукування створила принципово новий засіб поширення знань і сприяла трансформації всього західного суспільства. Значна кількість винаходів стали надбанням Китайської цивілізації набагато раніше, але особливих змін в різних сферах життя вони не викликали. В Західній Європі такі зміни сталися, оскільки були пов'язані з суспільними перетвореннями і викликані потребами нових соціальних груп.

Саме в свободі західних європейців, тієї їх частини, що формувалась в умовах свободи підприємництва і самоорганізації, використання нових ідей на практиці, пізнання меж людської діяльності, – початок революційних змін.

Висновки. Середні віки – це час накопичення потенціалу. Збереження античного спадку (зокрема через систему освіти, носіями якої довго були клірики) як основи для подальшого розвитку. Це поява міста як нового явища в західноєвропейському середовищі і його населення, нових соціальних груп – активних людей з власним досвідом. Розвиток університетської освіти сприяв поєднанню актуальних запитів зі спадком античної цивілізації. І протягом середньовіччя всі чинники діють і врешті решт співпадають, дають результат. І там, де нові зв'язки в соціумі, що фор-

мувались в германському середовищі в перший період середньовіччя, не були досить усталеними і закріпленими, це давало можливість формуванню і реалізації в більш швидкому темпі нових ідей, носіями яких були представники нових соціальних груп. Прояв можливостей людини в усіх сферах, зацікавленість в новому всіх – вихід цивілізації на нові обрії. Італія в епоху Відродження давала цей приклад іншим представникам Західноєвропейської цивілізації. І, можливо, на сучасному етапі, щоб ясніше бачити безперервність формування ціннісних орієнтирів середньовічної цивілізації доцільно відмовитись від терміну епоха Відродження, залишивши його мистецькознавчим наукам, щоб зрозумілішими були всі прояви епохи як такі, що проростають саме в середньовічний період історичного розвитку Західної Європи.

Список літератури:

1. Альбертоні Дж. Феодалізм. *Історія європейської цивілізації. Середньовіччя. Собори. Лицарі. Міста.* за ред. Умберто Еко. Харків : Фоліо, 2018. С. 148–151.
2. Балух В., Коцур В. Історія середніх віків. У 2-т. Т.2. Високе і пізнє Середньовіччя: курс лекцій. 2-е вид. Чернівці : Наші книги. 616 с.
3. Балух В., Коцур В., Юрій М. Соціокультурний феномен ранньомодерних Європи та України: точки дотику. Чернівці : Друк Арт, 2019. 691 с.
4. Блок М. Феодальне суспільство. Київ : Всесвіт, 2001. 528 с.
5. Вазарі Д. Життєписи найславніших живописців, скульпторів та архітекторів. Київ : Мистецтво, 1970. 544 с.
6. Дюбі Ж. Доба соборів: Мистецтво та суспільство 980–1420 років. Київ : Юніверс, 2003. 320 с.
7. Куоццо Е. Релігійне життя. *Історія європейської цивілізації. Середньовіччя. Собори. Лицарі. Міста.* за ред. Умберто Еко. Харків : Фоліо, 2018. С. 196–199.
8. Лях О. Меценатська діяльність родини Медічі у Флоренції. *Київські історичні студії.* 2016. № 2(3). С. 153–160.
9. Павленко Ю.В. Історія світової цивілізації: Соціокультурний розвиток людства. Київ : Либідь, 2001. 360 с.
10. Фергюсон Н. Цивілізація. Як захід став успішним. Київ : Наш формат, 2017. 488 с.
11. History of the Renaissance. URL: <https://www.historyworld.net/history/Renaissance/599?section=Origins> (дата звернення 21.09.2024)

Mak T.F. RENAISSANCE AS A CONTINUATION OF THE MIDDLE AGES. PREREQUISITES AND MANIFESTATIONS

The article examines the phase of development of the Middle Ages that is the final while also distinctly manifesting the trends accumulated over the centuries since the beginning of the formation of the medieval Western European civilization. Debates on the periodization of the Middle Ages and the essence of feudalism let the scholars generally agree that the 11th century was a turning point in the development of the Western European civilization. During the next centuries, new phenomena and processes of the medieval era rapidly emerged, leading to the formation of new social groups, the ways of existence and thinking. The article explores the prerequisites and peculiarities of new historical period, which were inherited from antiquity as well as developed during the medieval period. Since it has been established that the manifestations of new tendencies have the regional characteristics, the focus is primarily is the region, where these phenomena emerged earlier, namely medieval Italy.

The article has found out that the rise of the medieval universities is directly linked to the emergence of the medieval cities. Townspeople, unable to rely on old experience, urgently needed new information and fixation of acquired knowledge. Ancient heritage also was in need under the new conditions. Interest to knowledge, to human potential, and the limits of human activity led to the establishment of anthropocentrism as the period's hallmark, with humanism as the dominant ideology. Rationalism triumphed, though Christianity was not

discarded. This ideology significantly contributed to affirming the importance of an individual. The article emphasizes the key features of the new ideological movement at the final stage of the Middle Ages that is humanism.

It is important to note that the term 'Renaissance' that designates the historical period at the final stage of the Middle Ages, does not fully capture the essence of the historical processes. This term continues to mark the complex and sometimes paradoxical combination of enduring and new trends in the historical development of the Western European communities. At the same time, the regional characteristics of the Renaissance are clearly evident. While it was a common era for the civilization, it also contained the temporal and essential historical differences.

Key words: *Middle Ages, Renaissance, Civilization, Prerequisites, Medieval City, Ideology, Humanism.*